

<https://helda.helsinki.fi>

Teoriat historiantutkimuksen työkaluina ja tutkimustuloksina

Siltala, Juha

Gaudeamus

2018

Siltala , J 2018 , Teoriat historiantutkimuksen työkaluina ja tutkimustuloksina . julkaisussa M O Hannikainen , M Danielsbacka & T Tepora (toim) , Menneisyyden rakentajat . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 49-77 .

<http://hdl.handle.net/10138/309815>

---

unspecified
publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

TEORIAM HISTORIAN TUTKIMUKSEN TYÖKALUINA JA TUTKIMUSTULOKSINA

JUHA SILTALA

Jotkut tutkijat näkevät metsän puilta mutta eivät paneudu puiden eroihin, toiset taas eivät tahdo huomata, mitä yhteistä yksittäistapauksissa tai aivan eri elämäntilanteiden ilmiöissä voisi olla. Yhdistelijöillä ja erittelijöillä on molemmilla oma paikkansa menneisyyden tutkimuksessa. Ajattelua on kahta päälajia. Yhtäältä hahmotetaan kokonaisuuksia useilla rinnakkaisilla prosesseilla alhaalta ylöspäin ja mallinnetaan asiayhteydet vertauskuvallisesti. Toisaalta taas haetaan käsitteille muut vaihtoehdot poissulkevaa vastinetta loogisella päättelyllä ja vaihe vaiheelta ylhäältä alaspäin etenevällä analyysillä.¹ Kokonaisuuden hahmotamisesta tarvitaan tutkimuksessa ilmiön ja sen olennaisten yhteyksien tunnistamiseen, poissulkevaa analyysia taas vaikutusyhteyden jäljittämiseen sekä ilmiön yleisyyden määrittämiseen.

Historiantutkimuksessa ainutkertaiset tapahtumasarjat ovat ainutkertaisia vain yleistettävien rakenteiden yhdistelminä ja törmäyksinä, joista seuraa ennakoimattomia lopputuloksia. Miksi ensimmäinen maailmansota syttyi, vaikka poliitikot eivät sitä halunneet? Historiallinen sosiologi Michael Mann selittää sodan olleen seuraus vastuullisen kokonaisnäkömyksen puutteesta valtakuntien huipulla. Kapeakatseisuus puolestaan johtui erilaisista institutionaalisista kompromisseista edustuksellisen parlamentarismien, armeijan ja hovien sekä työväenliikkeen ja ideologioiden kesken. Yksilöt pääsivät vaikuttamaan asioihin pimentämällä tai ylikorostamalla informaatiota moniäänisessä kuorossa, jonka kakofonia kulloinkin lausui julki valtioiden ”tahtoa”.²

Tässä luvussa käyn läpi, millä tavalla toistuvia kaavoja voidaan hahmottaa tutkimustyössä, miten erilaiset rakenteet vaikuttavat ihmisten välisen merkityksenannon kautta ja kuinka käyttäytymistieteellisiä toistuvuuksia on mahdollista yhdistää historiallisiin tilanteisiin, jotka eivät sellaisinaan enää toistu. Samalla sivuan myös muita ihmistieteellisiä teemoja, kuten teorioiden historiallisuutta, perusoletuksia ihmisestä, sosiaalisten paineiden vaikutusta tiedonmuodostukseen ja historiallisen tiedon narratiivista muotoa.

ANALOGIAOSASTO RAKSUTTAA

Fyysikko Albert Einstein totesi ajattelunsa ponnistavan liikkeelle kuvista. Niistä syntyy yhä uusia kuvia, kunnes kuvavirta täytyy lopulta kääntää sanoiksi ja kaavoiksi, jotta oivallukset yhteyksistä asioiden kesken voidaan välittää toisille.³ Kuvallisessa ajattelussa asiat nähdään toisiaan täydentävinä, toistensa vastakohtina ja yleensä toisiinsa vertautuvina. Kahden kuvan yhdistämisestä syntyy vertauskuva, metafora, joka nostaa kuvien yhdistelmästä esiin jonkin ominaisuuden. Metafora pelkistää esiin oleellisimmaksi katsottuja piirteitä. Juurimetaforat, joilla ajattelu operoi, ovat julkilausumattomia maailmanjäsennyksiä: organismi, mekanismi, peli, näytelmä, kieli. Liikemetaforan muuttaminen on teorianhistoriaa: Aristoteleen teleologiasta, jossa kappaleet hakeutuivat niille ominaisille paikoille, siirryttiin aikanaan Newtonin painovoimaan.⁴

Ongelma syntyy, kun kokonaiskuvasta näyttää puuttuvan jotakin. Huomiotta jääneiden suhteiden esiin nostaminen kuvasta voi johtaa keksintöihin, mutta asioiden irrottaminen yhteydestään voi myös vääristää niitä. Aivot hakevat tyypillisiä piirteitä ja topologisia suhteita. Osien hierarkkisen järjestyksen vakiinnuttaminen määrää sen, millaiseksi kuvioksi kohde tulkitaan. Raamittaminen sananmukaisesti rajaa kuvan. Abstraktio olennaiseksi katsotusta ei ole mielivaltaisen piirreluettelo vaan myös jäsentynyt kokonaisuus ajatelluista vaikutusyhteyksistä.⁵ Ihmisäly laskee hitaasti verrattuna koneeseen, mutta se havaitsee parhaimmillaan nopeasti sen, mikä ympäristössä on olennaista selviytymisen kannalta.

Kun aineistosta nostetaan esiin toistuva hahmo analogian avulla, ollaan vasta johtolankavaiheessa, sillä pelkkä muotoyhtäläisyys eri

elämänalueiden ilmiöissä ei selitä yhtäläisyyksien syitä eikä mahdollisia eroavuuksia. Tarvittava kausaaliyhteys haetaan useimmiten suoraan ilmiön oman alan laeista. Vaikka Charles Darwinin teoria luonnollisesta valinnasta näytti salakuljettavan biologiaan Thomas Hobbesin metaforan yhteiskunnasta kaikkien sotana kaikkia vastaan kuten myös oletuksen valitsijasta, teoria oli lopulta testattavissa rajatussa saaripulaatiossa jälkeläisten henkiinjäämisellä ja selitettävissä luonnonlaeilla.⁶ Historiantutkimuksessa analoginen oivallus vaatii tuekseen normaalia dokumentointia ja lähdekritiikkiä. Eri elämänalueiden ilmiöiden kytkeytymistä yhteen on historiantutkimuksessa tavattu sanoa rakennekokonaisuudeksi.

Mitä yhteistä on avohakkuuaukiolla, Nesteen Sköldvikin jalostamon valaistulla krakkaustornilla, Helsingin Kaivokadun Makkaratalolla ja televisiolla? Suomessa ne kaikki ovat ilmentäneet 1960-luvun optimismia elämän paranemisesta tekniikan avulla. Jokaisella on omat syynsä: avohakkuupakko turvasi metsäyhtiöiden sellunviennin painamalla kantohintoja alas. Suuret metsäyhtiöt puolestaan olivat kytkeneet Suomen läntiseen maailmaan, josta saatu huipputekniikka mahdollisti oman kemianteollisuuden. Sen olemassaolo taas lujitti suomalaisten uskoa itsenäisyyteen ja länteen kuulumiseen. Amerikkalaista elämäntapaa henki myös autokaupunkien suunnittelu 1960-luvun alkupuolella, ja Makkaratalo on jäänne noista suunnitelmista. Televisio loi julkis-aikakauslehdistön ohella yhteiset puheenaiheet 1960-luvulla kaupunkilähiöihin muuttavalle kansalle. Jos televisio-määrettä vielä täydentäisi keskiluokkaista elämää, kuluttamista ja muotia esittelevillä sarjoilla, historian vaihe täsmentyisi muutokseen köyhästä agraarimaasta kaupunkilaiseksi keskiluokaksi. Esimeriksi *Me Tammelat* -sarjassa (1963–1969), tuon ajan suomalaisessa saippuaopperassa, toimihenkilöperhe asui kaupungissa ja eli isän palkkatuloilla, vaikka metsänhoitaja-isä mahdollisesti joutui tekemisiin myös teollisen avohakkuun kanssa.

Toisen tason yhdistävä rakenne voitaisiin näiden esimerkkien osalta nimetä vaikka 1960-luvun moderniksi elämäntavaksi. Tällaisessa kuvastossa 1960-luvun alkupuolen kokemus modernista kontrastoi-tuu maalaisköyhälistön Suomeen, josta puuttui konevoimaa maailman muokkaamiseen ja jossa sen vuoksi ei asuttu siististi sisävessojen äärellä. Optimismissaan 1960-luvun alkupuolen tekninen modernisoituminen erottuu myös myöhemmän ajan hahmotustavasta, jossa konevoiman käyttöä ei enää pidetty itsestään selvästi edistyksenä, julkeasti autoilulle

rakennettu kaupunki näyttäytyi raiskiona ja keskiluokan elämäntapain alettiin kuvata pääsääntöisesti kriisien eikä kodikkaan idyllin kautta. Toivo paremmasta ei enää paikantunutkaan fossiilisiin polttoaineisiin eikä massakulutukseen. Mutta jos historian tutkimuksessa päädytään kirjaamaan kulttuurirelativismiin nimissä ilmiöiden paikallisia ja ajallisia eroja, tutkimisen voisi lopettaa, sillä tutkimuksen tehtävä on piirtää olennainen esiin laajasta ilmiöjoukosta ja olennaisuuden määrää sen kulloinenkin käyttökelpoisuus maailmasta selviytymisessä.

VAIKUTUSYHTEYS SYNTYY MERKITYSTEN KAUTTA

Asioiden ymmärtäminen oikeissa yhteyksissään ei erota ajallisesti eikä vaiheittain lähtöoletuksia ja aineiston käsittelyä, vaan synteisiä luodaan koko ajan alhaalta ylös lähdemateriaalista kokonaisnäkemys, ei vain ylhäältä alas olettamuksista yksittäisiin havaintoihin. Luonnontieteellisessä kokeessa teoria operationalisoidaan ensin tutkimushypoteeseiksi ja muuttujien välistä yhteyttä testataan koe- ja kontrolliryhmissä vakioimalla siihen mahdollisesti vaikuttavia tekijöitä. Yhtä vaiheittaisesti ei voida edetä, jos kaikki luettu vaikuttaa aineiston tulkintaan ja aineistokin avaa näkökulmiksi valittuja teorioita. Historia rakentuu hermeneuttisena kehänä, jolloin aineiston rajoitukset ja sen edustavuus alkavat hahmottua vasta tutkimusta kirjoitettaessa.⁷ Luonnontieteellisen menetelmän opetukset ovat kuitenkin tarpeellisia aineiston rajoitusten ja edustavuuden määrittelyssä. Luonnontieteellinen tai tilastollinen ote pystyy vakioimaan selittävät ja selitettävät muuttujat, arvioimaan päätelmien edustavuutta ja kvantifioimaan vaihtelua.

Historiantaju on mahdollisen tajua. Kylliksi aiheeseen perehdyttyään historioitsija alkaa tajuta, mikä suunnilleen oli mahdollista kussakin tilanteessa. Tutkija alkaa ymmärtää ihmisten valintatilanteita ja odotuksia sekä näihin odotuksiin johtanutta kokemusmaailmaa, mutta tulosten edustavuuden arviointi ja päätelmien yleistettävyyden kontekstista on tietysti heikompaa kuin luonnontieteissä. Käyttämistaloustieteen pioneerin Daniel Kahnemanin mukaan ihminen keksii helposti lähimmän syyn ilmiölle mutta on huono arvioimaan tilastollista todennäköisyyttä intuitiivisesti. Lähin asia tai helpoimmin tavoitettava muisto kelpaa selitykseksi. Vahvistavia esimerkkejä löytää kyllä, mutta kuinka monta?⁸

Vaikka yksi esimerkki ei todista teoriaa päteväksi tai edes sopivaksi, käytännössä teorian ja empirian yhdistäminen tapahtuu näkemällä yksityisessä jotain yleistä ja havainnollistamalla yleistä yksityisellä tapauksella. Monista ilmiöistä ja kontrasteista pelkistetty abstraktio nimeltä ”kapitalismi”, jatkuvaa talouskasvua ja sijoitustuottoa edellyttävä talousmalli, ilmenee myös yksilön mielen sisäisenä auditointina, itselle tietyssä ajassa kerrytettyjen saavutusten vertaamisena suhteessa verrokkeihin, ja lihallistuu hermokemiallisesti levottomuudeksi tai masennukseksi, jos vertailun tulos alkaa hälyttää.⁹ Paikallaan pysyttelemisen tai tasonsa pitäminen eivät kääntyisi hylkäämissignaaleiksi jossakin muussa talousjärjestelmässä, jossa aseman säilyttäminen ei vaatisi tuottavuuden lisäämistä.¹⁰ Johtajien ja ylempien toimihenkilöiden verenmakuinen triathlon-harrastus tyrkyttää mikrota-son vertailukohdaksi yritysten, organisaatioiden ja maiden väliselle kilpailulle makrotasolla. Yhteiskunnan rakenne – tässä tapauksessa rahan epäpersoonallinen pakko lisätä arvoaan arvon menettämisen uhalla – ilmenee yksilön toimintamotivaationa.

Luonnonilmiöitä voidaan tarkastella ulkokohtaisesti, mutta yhteiskunnalliset käytännöt esiintyvät historian toimijoiden antamina merkityksinä asioille. Menneen ajan yksilön toimintamotivaation on oltava kuvattavissa hänen käsitteillään, mutta jälkimaailman ei tarvitse tyytyä vain aikalaiskäsitteisiin. Tutkija konstruoi toimijoiden omien käsitteiden päälle ”toisen tason” käsitteitä, joilla tutkimuskohdetta voidaan jäsentää. Asiantuntijatulkintakin voi myöhemmin siirtyä osaksi arkitietoa, kun tutkittavat alkavat jäsentää sen avulla omaa elämäänsä: arkisissa valinnoissa arvioidaan panostusten rajahyötyjä tai selitetään asiakkaan vaateliasta käytöstä kehityopsykologisesti hänen oletetulla narsismillaan.

Saksalainen historioitsija Wilhelm Dilthey (1833–1911) määritteli ihmisiä käsittelevät ”hengentieteet” näiden sisäistä maailmaa (käsitteitä, tarkoituksia, arvostuksia) eläytymisen kautta ymmärteviksi. Ne erosivat hänen mukaansa luonnonlakien avulla ”selittävästä” tieteistä.¹¹ Vaikka toisen ihmisen persoonalliset kokemukset jäävät yksityisyydes- sään tutkijan ulottumattomiin, hänen merkityksenantonsa toistuvuuksia voi oppia havaitsemaan sitä mukaa kuin aineisto käy tutuksi.¹² Sen, että syyt vaikuttavat ihmistieteissä merkityksenannon ja tulkinnan välityksellä, ei kuitenkaan tarvitse johtaa ainutkertaisia ilmiöitä analysoivien ja lainalaisuuksia tavoittelevien tieteiden erillisiin ontologioihin

saati tieteiden väliseen kulttuurisotaan: ihmistä motivoi uskomuksista ja arvostuksista huolimatta fyysisessä ja sosiaalisessa ympäristössä selviytymisen haaste.¹³ Selviytyminen edellyttää arviota omien tekojen seurauksista ja toisten reaktioiden ennakkointia, ja toisten merkitystenannon yhä parempi lukeminen yritysten ja erehdysten kautta liittyy samaan pyrkimykseen.¹⁴ Vaikka yhteiskunnallisia ilmiöitä on vaikea ennustaa niiden kompleksisuuden takia, niitä voidaan ennakoida aikaisempien esimerkkien perusteella. Nyrkkisääntöinä käytetään toistuvuuksia, kuten resurssien kertymistä niille, joilla niitä jo on (1960-luvun sosiologiassa kehitetty ns. Matteus-efekti), tai järjestysvallan heikentymistä ehtona sisällissodille ja vallankumouksille.¹⁵

PERIMMÄISET SYYT JA NIIDEN VAIHTLEVAT TOTEUTUMISEHDOT

Tutkijoiden harjoittama pätevyysvakuuttelu on kielipeliä, mutta se ei haihduta totuutta suhteellisena ilmaan. Henkilökohtaiset intressit vaikuttavat niin aiheiden, aineiston kuin teorioidenkin valintaan, mutta asian tiedostaminen ei tee turhaksi tiedettä. Modernia tiedettä on leimannut epäily ja perimmäisten syiden etsiminen pintatason alta. Ulkokielellinen todellisuus on olemassa, mutta missä? Epäilyn hermeneutiikassa tiedetään, että asiat eivät ole miltä näyttävät. Hyvien tarkoitusten ja altruismin takana piilee vallantahto (Friedrich Nietzsche), voittomotiivi (Karl Marx) tai oman edun tavoittelu (Adam Smith). Jokainen yhteiskunnan erikoistuneista alajärjestelmistä, kuten politiikan, talouden tai tieteen toimijoiden piiri, joutuu oikeuttamaan itsensä toisen alajärjestelmän käsitteillä. Tieteen on oltava taloudellista, talouden tieteellistä.¹⁶

Pitämällä fysiikkaa tieteen ihanteena tahdottiin poistaa pinta-ilmiöitä kuvaileva psykologia ja palauttaa mentaaliset ilmiöt partikkeleihin sekä ilmaista kompleksiset rakenteet alkeistasolla. Mentaalinen formalismi puolestaan piti lähtökohtanaan logiikkaa kielen ja ajattelun taustalla korostavaa analyttistä filosofiaa, jolle tietoisuus oli näennäisongelma. Tiede ammensi oikeutuksensa logiikasta ja logiikka tieteestä. Reduktionistisen ontologian hakeminen voi johtaa eliminatiiviseen materialismiin, jolloin mielen kokemat laadulliset elämykset palautetaan aivokemiaan eikä niitä katsota tutkimisen arvoisiksi.

Kaunokirjallisuus voidaan psykologisoida patologian ilmentymäksi. Katolista kirkkoa keskiajalla voidaan puolestaan analysoida transnationaalisenä suuryrityksenä osastoineen.

Toista äärimmäisyyttä edustaa kaiken partikularisoiminen ja relativisoiminen. 1980-luvulta lähtien tapahtuneen tekstuaalisen käänteen jälkeen humanistisissa tieteissä vallitsi usko tekstin rakenteeseen ja kulttuurin konventioihin perimmäisenä ontologisena tasona. Teksti/kulttuuri oli pelkkä tulkintojen peilihalli vailla ulkopuolista viittaussuhdetta. Ideoiden kaikkivoipuus, uudelleenmäärittely ja vapautuminen ”luonnollisista” rajoista kiehtoivat. Produktiivinen ”valta” vaani kaikkialla eikä missään – ei voitu hahmottaa subjekteja, ei instituutioita, ei luokkia. Poliitiikka muuttui mikrotason identiteettityöksi ja eettiseksi vaatimukseksi ylisummaan kunnioittaa kaikenlaista toiseutta. Ihmisen universaaleista piirteistä puhumista alettiin pitää sen esteenä eikä perusteena. Tieteiden perimmäinen ykseys alkoi olla kielletty ajatus. Luonnollisina aikaisemmin pidetyt kategoriat, kuten sukupolvi- ja sukupuolierot, tuntuivat yksilöiden itsemäärittelyvaltaa rajoittavilta, ruumiin rajallisuudesta ja ajallisuudesta puhumattakaan.

Sekä ihmismielen sisällöt eliminoivassa materialismissa että ihmisen fyysiset määreet sivuuttavassa yltiökonstruktivismissa päädytään toistamaan perusoletuksia löytämättä tutkimusaineistosta muuta kuin kuvitusta niille. Tavoittamatta jää se liikkumattila, joka ihmisellä voi olla niin suhteessa määreihinsä kuin jopa niiden muokkaamiseen muuttamalla ympäristöään sopivammaksi.

Perusoletuksista ei kannata käydä tiedesotia. Pikemminkin voisi ajatella yksilöiden laadullista vaihtelua tulokseksi menneiden ja nykyisten ympäristöjen sopeutumisvaatimuksista ja yksilöiden elämänhistorioista, jotka ovat yhdessä muokanneet yksilöitä. Geeniperimä ei muodosta fenotyyppiä muutoin kuin vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa. Yksilön etu voi laajentua muut yksilöt poissulkevasta edusta yhteiseksi hyväksi. Kiinnittyminen yhteisöön voi joskus ylittää oman edun. Ei ole ”uusliberaaleja geenejä”.¹⁷ Ovatko simpanssit aggressiivisia, vai tekeekö resurssien niukkuus yhteistyön mahdolltomaksi ja taistelun kannattavaksi?¹⁸

Sosiologi Risto Heiskala määrittelee luonnon ja kulttuurin suhteen esimerkillä sukupuoliroolien kulttuurisesta vaihtelusta biologisten erojen pohjalta: luonto määrää sukupuolen kautta ihmisten elämässä sitä enemmän, mitä köyhempi yhteiskunta, mitä lyhempi elinaikaodote

ja mitä enemmän jälkeläisiä syntyy. Hyvinvointiyhteiskunnassa, jossa voi vaikuttaa elinehtoihin poliittisesti ja käyttää teknisiä apuneuvoja, sukupuolirooliin liittyy enemmän kulttuurista valinnanvapautta.¹⁹

Mutta vaikuttaako kausaalisuus samalla lailla eri organisoitumistasoilla ja onko se yksisuuntaista niin, että geeneistä edetään fenotyyppiin ja neuroneista mielikuviin? Hankittujen ominaisuuksien periytyminen on palannut kummittelemaan. Yksilön kokemukset vaikuttavat perimän ilmenemiseen, joten historia astuu näin biologiaan. Epigeneettinen periytyminen eli toimintatilojen siirtyminen jälkeläisille ilman geneettisen perimän muutosta on nostanut esiin kysymyksen sopeutumisesta nopeammin kuin geenimutaatioarpajaisten kautta: genomien emäsjärjestys voi säilyä samana, mutta se ilmenee eri tavalla eri elämänvaiheissa, eri solulinjoissa ja eri ympäristöissä. Viidesosa proteiineja koodaavista geeneistä hiljenee tai sammuu olosuhteisiin viritetyn säätelyn mukaan. Näin saadaan pienessäkin populaatiossa aikaan tarpeellista vaihtelua yksilöiden kesken, kun ympäristö muuttuu nopeasti. Säätelyasetukset voivat säilyä merkkeinä genomien pinnalla sukupolvesta toiseen. Jos rottaemo rauhoittaa poikasiaan nuolemalla, nuolemiskäytäntö voi siirtyä poikaspolvesta toiseen ja edistää sukulinjan selviytymistä vähentämällä jälkeläisten stressiherkkyyttä. Jyrsijöiden nuorena kokema stressi lisää useiden solujen toimintaa säätelevien mikro-RNA-molekyylien määrää soluissa, mikä aikaansaa stressialttiuden ja levottomuuden periytymisen kolmanteen polveen.²⁰ Biologia ja yhteiskuntatiede tapailevat biososiaalista synteesiä tarkastellessaan hankittujen toimintatilojen periytymistä ja nopeaa sopeutumista ympäristöön.

Psykohistoriallisesti mielenkiintoinen ilmiö on jo haitalliseksi käänntyneen sopeutumismallin periytyminen yli monien sukupolvien tai jopa vuosisatojen päähän. Kunniaväkivallan kulttuuri voi jatkua pidempään kuin sen syntyä edistäneet keskiajan asemieskulttuuri, sotatantereena olemisen suojattomuus tai klaanien laiduntaistelut vaikkapa Skotlannin alamailla sekä skottisiirtolaisten keskuudessa Ulsterissa ja sittemmin Yhdysvaltojen etelävaltioissa. Kun laki ja järjestys puuttuvat tai ovat puolueellisia, miesten oli puolustettava perheitään ja karjaansa, pidettävä sukulinjat selvinä ja epäiltävä muita. Mutta kun sama jatkuu yhä etelävaltiolaisten parissa, seurauksena on epätarkoituksenmukaista henkirikollisuutta, riskinottoa ja miehistä uhoa. Skottilaista kulttuuria voitiin suunnata toisinkin, niin kuin tapahtui Glasgow'n kaupunkikaupungissa ja Edinburghin yliopistokaupungissa pian Skotlannin

Englantiin yhdistymisen (1707) jälkeen: valistus, universaalien periaatteiden ja oikeuksien etsiminen sekä uskonnollinen suvaitsevuus nousivat kunniaan, kun rikastuttiin kaupalla ja päätettiin oppineisuudella.²¹ Mutta onko tällaisten väkivaltaisten toimintamallien jatkumisessa yli syntyäikansa kysymys epigeneettisestä periytymisestä, kulttuurisesta oppimisesta vai kasvatustavoista ja samastumisesta?

Kunniakulttuurin jatkuminen tai sen häviäminen kertoo miehisen koalitionmuodostuksen ja sisäryhmäkäyttäytymisen aktivoitumisesta ja hiipumisesta, kun instituutiot, elinkeinot ja arvostukset muuttuvat. Yleinen käyttäytymiskaava löytyy vaihtelun takaa, mutta se ei riitä selittämään kaikkea. Jotkut ehkä takertuivat hanakammin kunniakulttuuriin, kun taas toiset pitivät edullisempänä luopua katu-uskottavuuden ylläpitämisestä aseiden avulla. Koalitionmuodostus ei ole tässä historiallista muutosta selittävä syy, sillä sen laukaisee toimimaan taistelu niukoista resursseista vaarallisissa oloissa, ja taipumuksen jatkumista vauraammissa ja vähemmän vaarallisissa oloissa voidaan yrittää selittää vaikkapa yksilöllisten elämänstrategioiden poluilla tai identiteettien inertialla, jos epigeneettinen periytyminen epäilyttää.

Saksalainen tieteenfilosofi Carl Hempel (1905–1997) tähdensi loogis-positivistisessa deduktiivis-nomologisessa selitysmallissaan, että tapahtuma tai asiantila voidaan osoittaa syyksi ja joku seuraukseksi, jos ja vain jos on olemassa yleinen laki, joka yhdistää kahta tapahtumaa tai asiantilaa. Väkivaltaisen kunniakulttuurin synnyn ja sen vaihtelevan katoamisen selittämiseen tarvitaan muutakin kuin pelkkä lajityypillisen valmiuden esiintyminen vaikkapa Skotlannin raja-alueilla. Yleinen toistuvuus ei tässä riitä selittämään ilmiötä siinä mielessä, että A:n esiintyessä esiintyisi aina myös B. Historiantutkimus ei voi väittää, että miehinen koalitionmuodostustaipumus aina johtaisi kunniakulttuurin syntyyn. Hypoteesia ei vahvassa mielessä voi testata, mutta sitä voidaan tukea tai heikentää induktiivisesti.²² Mutta luonnontieteellistäkin hypoteesia ei todisteta samassa mielessä aina päteväksi kuin matemaattista teoriaa. Hypoteesille vain kasataan näyttöä ja pohditaan vaihtoehtoisia selityksiä. Käyttökelpoisen kaavan epäileminen kannattaa käytännön syistä lopettaa johonkin.²³ Kausaalisuhteen selvittämiseen ei liioin kannata uhrata vaivaa, jos ilmiö itse on irrelevantti.²⁴

Todellisuus on olemassa tuolla jossakin, mutta parhaiten siihen päästään käsiksi käyttämällä eri tulokulmia. Koska todellisuudesta avautuu niitä puolia, joita kysytään, todellisuus näyttäytyy metodisesti

tuotettuna ja jäsennehtynä. Tästä huolimatta teorioiden pitää sopeutua kohteensa logiikkaan.²⁵ Teoriat voivat kumota toisensa tai täydentää toisiaan, käsitellä – esittäjiensä sitä tiedostamatta – kokonaan tai osittain eri ilmiöitä ja puhua toistensa ohi myös silloin, kun esittäjät eivät huomaa käsittelevänsä sittenkin samoja asioita mutta eri kielellä. Vaikka teoriat olisivat kaikki enemmän tai vähemmän väliaikaisia, mikään ei estä pyrkimästä entistä parempaan todellisuuskuvaa. Jotkut teoriat ovat toisia parempia jo siksi, että ne tavoittavat vähemmillä mutkilla olennaisia yhteyksiä.

Joskus totuudellisempi mutta liian perinpohjainen teoria voi haitata ilmiön ymmärtämistä. Systeemitason tapahtumat eivät aina näy mikrotasolla, eikä suurempi rakenne ole mikroilmiöiden ”syy”. Mikrotasoa ei tarvitse ottaa huomioon käsiteltäessä emergenttejä ilmiöitä, jotka muodostuvat, kun lukuisat yksittäiset ja irralliset todellisuuden elementit vuorovaikuttavat toisiinsa ja synnyttävät havaittavia yleisempiä ominaisuuksia.²⁶ Teoreettisen sanaston valinta riippuu sen käyttötarkoituksesta: on mielekästä sanoa, että teko tuotti seurauksen, vaikka kvanttiteorioiden tasolla esiintyisi vain partikkeleiden ja voimien järjestelmiä vailla ajallista syytä ja seurausta. Fenomenaalisessa todellisuudessa ihmiset toimivat uskomustensa mukaan ja uskovat toistenkin toimivan näin, vaikka neurotieteilijä voi omissa tutkimusasetelmissään palauttaa päänsisäiset ilmiöt sähkökemiaksi. Tarpeettomia kiistoja syntyy, jos mikrotason ja makrotason kuvaukset sotketaan yhteen. Kvanttilait ovat deterministisiä, mutta yksilö voi silti valita, minkä paidan pukee päälleen.²⁷ Ihmistieteiden osalta käytännöllisten selitystasojen hyväksymisellä on sikäli väliä, että loputtomien erojen kuurnitseminen – luokittelemalla asioita eri kategorioihin yhä pienempien yksityiskohtien perusteella – ja yhdistävien tekijöiden häivyttäminen universalismin ja essentialismin välttämiseksi voi häivyttävää myös tutkimuksen käytännöllisen merkityksen.

Historia koostuu ihmiskokeista tositilanteissa, jollaisten järjestämiseen mikään eettinen lautakunta ei myöntäisi lupia. Suomen sisällissotaan johtanutta kehitystä voi tarkastella sosiaalipsykologisena kokeena sosiaalisen luottamuksen murenemisesta, nollasummapelistä, ryhmänmuodostuksesta ja ryhmien välisestä inhimillisestä etäännyttämisestä sekä pelosta menettää etunsa joko panostamalla resurssinsa liian pian tai viivyttämällä sitoutumista sellaiseen kehityskulkuun, joka kuitenkin nähtiin peruuttamattomaksi.²⁸ Vaikka historian koetilanteissa

väliintulevat ja ilmiöitä hillitsevät tai vahvistavat muuttujat voidaan mitata vain puutteellisesti, niiden vaikutuksen voi silti todeta.

Käyttäytymiskaavojen ja historiallisen yksilön ainutkertaisen tilanteen yhdistämistä voisi kutsua idealisoivaksi mallinnukseksi.²⁹ Kun mallinnetaan mennyttä, pelkistetään esiin myös voimasuhteiden kompromisseja. Michael Mannille neljän valtalähteen – politiikan, talouden, sotilaallisen voiman ja ideologian – leikkaukset, konstellaatiot ja regimit makrohistoriassa tuottavat polkuriippuvuuksia eli vaihtoehtoisten kehityskulkujen rajautumista pois. Makrohistoria on pisteiden täydentämistä kuva-arvoitukseen, josta puuttuu osia. Poliitikalle, yksilöille ja sattumalle avautuu tilaisuuksia järjestelmäkriiseissä, jolloin rakenteet eivät uusiinnukaan automaattisesti. Voidaan kysyä, mihin muualle historiallisesta risteyksestä olisi voitu lähteä? Taloustiede on yhteiskuntatieteistä kaikkein mallihakuisinta, mutta talouttakaan ei voi tutkia erillään muista elämänalueista ja niiden omista normeista.³⁰

KUINKA SELITTÄÄ HISTORIALLISTA VAIHTELUA YLEISILLÄ SÄÄNNÖNMUKAISUUKSILLA?

Jotta yleinen yhteiskuntateoria tuottaisi historialliseen aineistoon yhdistyessään kiinnostavia huomioita eikä vain kertaisi omia lähtökohditaan tutkimuksen johtopäätöksissä, yhdistämiseen tarvitaan tutkimusteoriaa (siltateoriaa). Tutkimusteorian avulla voidaan näyttää, miten ja millä ehdoilla yleiset hypoteesit pätevät erityistapauksessa. Tällöin käsitellään siis välittäviä ja muuntavia muuttujia – aivan niin kuin määrällisten aineistojen tilastoanalyysissä. Toisin sanoen tutkimusteoriassa tarkasteltavina ovat tutkittavien muuttujien yhteisvaihtelut tietyn taustamuuttujan luokissa ja väliin tulevan tekijän läsnä tai poissa ollessa.

Historiantutkimuksessa ja muussa kvalitatiivisessa yhteiskuntatutkimuksessa tapana on ollut ottaa hyllyltä jokin yleinen yhteiskuntateoria ja liimata se sellaisenaan kuvattuun tapaukseen. Parhaassa tapauksessa vaihtoehtoisia selityksiäkin harkitaan, mutta niitä ei osata eliminoida järjestelmällisesti. Vaikka menetelmiä ei sellaisenaan voisi soveltaa aineistoon, tilastollisen tutkimuksen regressiomallit ja polkuanalyysit auttavat kiinnittämään huomiota taustamuuttujien vakiointiin ja väliin tulevien tekijöiden karsimiseen. Toisinaan historioitsijat ovat

myös onnistuneet yhdistämään ruohonjuuritason toiminnasta kertovat lähdeaineistot yleisempiin selitysmalleihin.

Väkivaltarikollisuuden poikkeuksellinen nousu Etelä-Pohjanmaalla 1700-luvun lopulla ja henkirikosten suuri määrä verrattuna muuhun Suomeen tai Skandinaviaan pitkälle 1800-luvulle selittyi Heikki Ylikankaan mukaan väestöylijäällä suhteessa elinkeinoihin. Väestö oli nelinkertaistunut 1700-luvun tervanviennin ja niittyjen viljelyyn ottamisen aikana, mutta sitten tervanvienti tyrehtyi ja käyttökelpoinen viljelysmaa oli vallattu. Nuoret miehet eivät enää entiseen tapaan voineet nousta ahkeralla työllä ja siinä osoitetulla miehuudella talollisiksi – yhteisönsä normeilla arvioiden riippumattomiksi aikuisiksi. He jäivät muista riippuvaiseen palkkatyöläisen asemaan, ja moni talollisen poikakin vajosi säädystään. Perittävää ei ollut kaikille.

Elinkeinojen heikentyminen ei olisi vielä tuottanut näytösluonteista väkivaltaa suurissa häissä rituaalisine puukkotappelunäytöksineen, mutta historiallisen nousukauden tuottama odotustaso eli ihmisten mielessä Etelä-Pohjanmaalla amerikkalaisen unelman vastineena. Tällä mittapuulla taloton mies oli ”luuseri”. Nuorelle miehelle kasautui paineita todistella, että hänessä sittenkin oli miestä. Häpäisemällä yleisön kuullen kilpakumppaneiden miehuutta ja pakottaessaan nämä puolustamaan kunniaansa puukolla nuoret miehet siirsivät kelvottomuuden häpeää toistensa kannettavaksi. Väkivalta tasasi lähtökohdat mitellä naimakelpoisuudesta. Käyttäytymismalli korosti selviytymiskeinoina samankaltaisia avuja, joilla on perinteisesti pärjätty valtiottomissa oloissa ja slummeissa – kykyä ylläpitää pelotetta ja mieluummin ehkäistä ennalta kunnian kyseenalaistaminen. Mukaan tuli kulttuurinen oppiminen: väkivaltainen elämä vakiintui odotusarvoksi siitä, kuinka pärjätään. Sen vuoksi 1800-luvun puolivälin talollisetkin saattoivat käyttäytyä samalla lailla kuin slummijengien pomot nykyään.³¹

Vertailun tuottama häpeä on tullut esiin myös Matti Kortteisen ja Hannu Tuomikosken tutkimuksessa pitkäaikaistyöttömien terveydestä ja selviytymisestä. Työttömyys voi jatkuessaan syöstä vähenevien keinojen kierteeseen ja vetäytymiseen, kun tyrmäävien kokemusten kertynyt taakka vaikuttaa minäkuvan kautta lannistavasti ja tuntuu todistavan, että mies oli huonouttaan tai syyllisyyttään tuomittakin sortumaan.³² Edellä kuvatut tutkimukset ovat sikäli ansiokkaita, että ne eivät sorru yhteiskunnallisten ristiriitojen psykologisoimiseen pelkiksi

yksilöiden sopeutumisvajeiksi eivätkä toisaalta kärsimyksen tilastolliseen etäännyttämiseen.

Väitöskirjojen tekemisessä kaivattaisiinkin sellaisia keskitason tutkimusteorioita, jotka yhdistäisivät yleisen yhteiskunta- ja ihmisteorian aikalaisten arkikielellä kuvaamiin ilmiöihin. Teorioita käytettäessä olisi tärkeää voida määritellä, kuinka aineisto tukee tai heikentää hypoteesin uskottavuutta. Sen jälkeen voitaisiin läpikäydä ilmiöiden vaihtelua ajassa suhteessa toisiinsa. Onnistuneen esimerkin tarjoaa juuri rikoshistoriallinen yleisselitys sosiaalisesta eriarvoisuudesta rikollisuuden syynä.

Eriarvoisuus ennustaa tunnetusti rikollisuutta, mutta tasaisen tulonjaon yhteiskunnissa yksilöllisten valikoitumistekijöiden osuus kasvaa ja yhteiskuntarakenteen selitysvoima vastaavasti heikkenee. Nuorten miesten turhautuminen kasvattaa rikollisuutta, jos sosiaalinen ulossulkeminen yhdistyy valtakulttuurin ihanteiden sisäistämiseen ulossuljettujen parissa. Riskejä kaihtamaton ja impulsiivinen mies ajautuu sosiaalisten siteiden ulkopuolelle, leimautuu ja kokee vääryyksiä. Niiden tuottama häpeä on sitten kostettava itse, koska ollaan muun suojan ulkopuolella. Vapaa-aika kuluu kännissä toisten samanlaisten kanssa: ”Yksilöt, joilla on korkea rikosalttius, hankkiutuvat tilanteisiin, joissa sosiaaliset syyt jylläävät,” toteaa rikollisuuden pitkäaikaisten kehitystrendien tutkija Janne Kivivuori. ”Periaatteessa on ongelmallista sanoa, että yhteiskunta, kulttuuri, köyhyys tai muu vastaava aiheuttaa rikollisuutta, ellei samalla täsmennetä, millaisten yksilöprosessien kautta tämä syysuhde toteutuu.”³³ Heikko impulssikontrolli ajaa kenet tahansa vaikeuksiin mutta se saa yksilön myös hakeutumaan sellaiseen seuraan ja miljööseen, jossa ihmiset ovat epäluuloisia ja herkkiä tarttumaan väkivaltaan. Näin voi syntyä itseään vuorovaikutuksen tasolla uusintavia rikollisia alakulttuureita.

Rikollisuutta voi helposti lisätä epätasa-arvoa lisäämällä, mutta kun riittävä hyvinvointi on saavutettu, rikollisuus ei enää sanottavasti vähene tulonsiirroilla. Jäljelle jää aina niitä, joiden kyvyt pääsevät paremmin oikeuksiinsa väkivaltakulttuurissa kuin rauhanomaisessa elämässä. Väkivaltaista öykkärintiä koulun pihalla voi selittää silläkin, että joillakin yksilöillä on saalistajan geneettinen perimä. Eikö sen toteaminen ole tautologista? Elämänhistorialliset polut, kulttuuriset mallit ja ennen muuta kulloinkin käsillä oleva pelitilanne selittävät jo riittävästi väkivaltaista saalistamista toisten kustannuksella. Vakaassa

työnjaon ja keskinäisten riippuvuuksien yhteiskunnassa kannattaa pelata vastavuoroisesti, mutta epäluotettava ympäristö kannustaa vetämään välistä, koska toisetkin luultavasti tekevät niin eivätkä jää vastaamaan teoistaan.³⁴ Länsimaisissa yhteiskunnissa toisen maailmansodan jälkeen väkivaltaisista taipumuksista on ollut haittaa yksilöille itselleen, mutta valvonnan heiketessä, normien hämärtyessä ja kilpailun kove-
tessa toisen osan anastaminen voi kääntyä selviytymiseduksi.³⁵ Saalistamisen aaltoilee historiassa; joskus rikos näyttää kannattavan, joskus taas ei. Kannattavuus riippuu voimankäyttömonopolin heikkenemisestä ja omankädenoikeuden vallitsevuudesta. Ylikankaan analysoima kehityskulku osoittaa myös sen.

Käyttäytymiskaavat eivät ole vielä tutkimustulos vaan joukko hypoteeseja. Niiden yhdistäminen lähdeaineistolla osoitettavaan konkreettiseen tilanteeseen muodostaa historian tutkimustuloksen. Brittiläisen historioitsijan Geoffrey Parkerin seuraavat esimerkit maailmanlaajuisen ilmastokriisin poliittisista ja uskonnollisista seurauksista 1600-luvulla havainnollistavat, kuinka ympäristökriisiä koetettiin käsitellä sen ajan menetelmin. Elämänhallinnan palauttamisen ja jumalien lepyttämisen keinovalikoimiin kuuluivat niin noitavainot kuin uskonnollinen puhdasoppisuuskin. 1600-luvun ihmisille oli olemassa noitia, selviäminen riippui sadoista ja kadoista samoin kuin verorasituksesta, ja lisäksi talonpoikaisyhteisön käsityksissä hyvää ei tullut lisää ja toisen rikkaus oli toiselta varastettua. Parkerin käyttämissä selityksissä käyttäytymistieteen palikat (kontrollin tarve, kuoleman torjunta) yhdistyivät kulttuurin malleihin (uskonnollinen maailmankuva, magia) ja nämä edelleen poliittiseen legitimaatiokriisiin (uskonsodat) ja ilmastokriisiin ("Jumalan viha on langennut yllemme").

Kun Skotlannissa esiintyi tulvia vuonna 1637 El Niño -ilmiön takia, seuranneet katovuodet saivat ajattelemaan Englannin kuninkaan Kaarle I:n ja Canterburyn arkkipiispan William Laudin liturgiauudistuksen suututtaneen Jumalan. Demokraattinen kapinaliike kanavoitui uskonnollisten symbolien alla uudistuksia vastaan, kyseenalaisti kuninkaan vallan ja aloitti mobilisoinnin sisällissotaan. Venäjällä taas rutto vuosina 1654–1657 käynnisti kansan katumusharjoitukset; patriarkka Nikonin liturgiauudistus johti vanhauskoisten vastarintaan ja vainoihin. Vaakalaudalle joutuivat taaskin valtion auktoriteetin rajat. Symbolinen turvallisuus oli elintärkeää aikana, jolloin katoja ja epidemioita pidettiin Jumalan epäsuosiona ihmisten syntien vuoksi. Lopulta

kuninkaanmurha Englannissa vuonna 1649 vei useimpien mielestä jo liian pitkälle ja ajoi kapinallisia perääntymään myös muualla – seurasi pelko ja katumus.³⁶ Ideologinen rajoite nousi poliittisen kapinan tielle – kansa oli kiintynyt *body politiciin*, hallitsijan henkilöimään kokonaisuuteen, ja sen kautta myös jumalallisesti legitimoituun säätyjärjestykseen.

Useiden eri ilmiöiden toisiaan vahvistanut vaikutusaalto selittää 1640-luvun kumoukset Fronde-kapinasta Ranskassa Ming-dynastian kaatumiseen Kiinassa. 1620-luvulta alkaneet kadot ja veronmaksukyvyyn alentuminen kaikkialla kärjistikivät eliitin ja veronmaksajien ristiriitaa ja vähensivät dynastioiden oikeutusta hallita. Ulkoiset viholliset – Mingin tapauksessa nälkiintyneet mantšut – ja sisäiset viholliset, organisoituneet rosvojoukot, kohottivat veroastetta. Kiinassa talonpoikien raha ehtyi, kun El Niño -ilmiön vuoksi merivirrat hidastuivat ja espanjalaisten Aasian-kauppa Meksikon länsirannikolla sijaitsevan Acapulcon sataman ja nykyisten Filippiinien välillä väheni ja kun samaan aikaan myös Japani sulkeutui omista syistään. Kiinan talouden kiertokulun tarvitsema amerikkalainen hopea katosi liikenteestä. Jangtsen laaksoa kuormitti ylikansoitus pientilojen sinnitellessä markkinoille myytävien satojen ja syötäväksi tarkoitettujen tuontiriisin turvin, ja tilanne paheni, kun riisi kallistui 1620-luvulta lähtien. Tuotantomenetelmät eivät kehittyneet, sillä mongolišokista lähtien byrokratia oli vuosisatojen ajan torjunut innovaatiot häiriöinä harmoniaan. Verot katosivat matkalla, Ming-suku kulutti ylijäämästä kolmanneksen (100 000 elättiä), eikä verotus kohdistunut oikeudenmukaisesti, sillä maanomistajien ylempi kerros oli vapaa työ- ja verovelvollisuuksista.

Epäkohdat eivät olisi muuttuneet joukkoliikkeiksi ilman poliittisia yrittäjiä, jotka haastoivat järjestelmän oikeutuksen. Kiinassa vääryyksiä alkoi tuoda julki akateemisesti koulutettu väki, joka ei sijoittunut byrokraatiaan. Eliitin sisäinen jako heikensi sen vastustuskykyä, kun virkamiehet ja heitä kontrolloineet palatsieunukit – kaksi kilpailevaa hallintokoneistoa – kyräilivät toisiaan. Talonpojat alkoivat karkailla rosvojoukkojen puolisuvereeneihin valtioihin. Jangtsen laaksossa viiden katovuoden ja kuivuuden piinaamat talonpojat nousivat kapinaan herroja vastaan, kun Ming-keisari kuoli: Kiinaan oli syntymässä tasavalta Englannin, Napolin ja Katalonian tapaan. Mantšujen ja kapinallisten kilpajuoksu Pekingiin päättyi kuitenkin uuden dynastian nousuun, kun mantšut lupasivat oikeutta talonpojille ja parempaa järjestystä. Parkerin monipuolisessa selityksessä vallankumouksesta sijansa saavat

ilmastotekijät, väestötilastot, elinkeinot, historialliset kokemukset ja politikointi tässä ja nyt, unohtamatta ideologisia oikeutuksia ja ajatuskieltoja. Hyvä kuvaus historiallisesta prosessista on samalla hyvä analyysi syy-yhteyksistä.³⁷

Ei siis pidä ajatella kokemushistorian ja lajihistorian sulkevan toisiaan pois. Ihmislajin valmiusvarastosta löytyy pelitilanteen ja kokemushistorian mukaan niin yhteistyöhakuisuutta kuin poissulkevaa kilpailullisuuttakin. Valmius syrjiä ulkoryhmää ja suosia sisäryhmää on olemassa, mutta sen voimakkuus ja ennen muuta sen suuntautuminen vaihtelee tilannekohtaisesti. Ulkoryhmät ja sisäryhmät eivät ole rajoiltaan pysyviä eivätkä samoja joka yhteydessä.

Tutkiessaan hiljattain neuvostoliittolaisten sotavankien nälkäkuolemia toisen maailmansodan aikana Mirkka Danielsbacka nosti esiin eron leirisijoituksen kohtalokkuuden ja maatilasijoituksen edullisuuden välillä, kun asiaa tarkasteltiin vangin kannalta. Leirillä vankeja voitiin kohdella etäännyttävästi ”ryssinä” ja ”bolševikkeina”, jotka vihattavina kategorioina olivat keskenään vaihdettavia ja jotka olivat yhteisesti vastuussa kaikista vihollisen suomalaisille tekemistä vääryyksistä. Leiri-instituutio auttoi toisaalta siirtämään vartijoiden vastuuta muualle niin, ettei sitä lopulta ollut kellään. Nälkiinnyttäminen helpottui, kun empaattinen side katkesi yksilötasolla ja päätöksiä voitiin tehdä byrokraattisen yhteisvastuuttomuuden turvin aikana, jolloin annokset niukkenivat kaikilta eikä länsiliittoutuneiden mielipidettä vielä tarvinnut ottaa huomioon. Sitä vastoin maatilatoissa venäläisenkin tuli tutuksi mieheksi, joka yllättävän paljon muistutti isäntäväkeä. Ei ihme, että samassa pöydässä syömistä pidettiin vankien käsittelyohjeissa vaarallisena, sillä tietoisien tason epäinhimillistäminen saattoi purkautua ja yhteistyövalmius päästä sen edelle. Tuttua työmiestä alettiinkin kohdella yhtenä meistä, ei yhtenä heistä. Joissakin rintamamiehissä vankien kotiutuminen tilalle nostatti myös pelkoja seksuaalisesta kanssakäymisestä vankien ja naisväen kesken.³⁸

TEORIOIDEN HISTORIAL LISUUDESTA

Teorioilla on tultava toimeen todellisuuden hahmottamiseksi. Toisilla käsitteillä todellisuudesta saa otteen paremmin kuin toisilla. Nimet ja käsitteet liittävät kohteet teoreettisiin työkaluihin. Tästä

syystä kannattaa epäillä yleiskäsitteiden ylihistoriallista todellisuutta ja huomata, kuinka ne ovat kehkeytyneet historiallisesti erilaisista aineksista ja merkityksistä. Teoriat kantavat mukanaan niin historiallisia painolasteja kuin viittauksia nykykeskusteluihinkin. Esimerkiksi Suomen sisällissodasta nousi 1960-luvulla keskeisenä esiin sen sosiaalishistoriallinen tausta, kun taas puoli vuosisataa myöhemmin korostetaan uudeleen bolševikkivallankumouksen vaikutuksia Suomessa: sisäsyntyiset selitystekijät väistyvät ulkoisten tekijöiden tieltä. 1960-luvulla luokka- ja konfliktiteoriat tulivat muotiin yhteiskunnan vasemmistolaistumisen myötä, kun taas nykyaikana vastakkaisuuksia havaitaan herkemmin muualla kuin tuotannollisiin asemiin ankkuroituvien yhteiskuntaluokkien välillä.

Konservatismi merkitsi brittiläisen parlamentaarikon, konservatistmin isänä pidetyn Edmund Burken (1729/30–1797) aikana orgaanisesti kehittyneiden yhteiskuntarakenteiden kunnioittamista, kun taas nykyään konservatiivipuolueet usein edustavat Burken aikaista radikalismia eli uskoa yhden teoreettisen yhteiskuntamallin universaaliin paremmuuteen. Vanhan konservatistmin näkökulmasta yhtäläistä markkinalogiikkaa kaikille elämänaloille soveltavat uudistajat olisivat vallankumouksellisia jakobiineja. Myös ”liberaali” soveltuu yhtä huonosti ajattomaksi analyysivälineeksi: nykykeskustelussa käsite tuo ilman lisämääreitä mieleen sekä taloudelliset liberaalit että kulttuuriliberaalit, jotka kuitenkin usein (joskaan ei aina) tavataan vastakkaisista leireistä. Ajassa taaksepäin siirryttäessä konservatiiveista ja liberaaleista puhumisen sotkee useammin kuin selventää.

Suvereeni valtio, tuo poliittisen historian itsestään selvä tarkastelu-yksikkö, ei sekään ole ajaton. 30-vuotisen sodan päättänyttä Westfalenin rauhaa (1648) ei kannata pitää modernin valtion syntynä ja feodaalisen maailman väistymisenä. 1600-luvun keskitetty valtio ei välttämättä ollut ”moderni”, vaan suvereniteetti jakautui kaupungeille, ritarikunnille, vasalleille ja kirkolle. Absolutistiset Ranska ja Espanja keräsivät verovelvollisilta talonpojilta maakorkotuloja aatelin tarpeiksi, mutta luokat saattoivat uusintaa itsensä markkinoiden ulkopuolella. Ei vielä vallinnut kapitalistista pakkoa tehostaa tuotantoa. Talonpojilta puuttui siihen motiivi ylijäämän mennessä yläluokalle, ja yläluokka taas saattoi elää maakorolla. Omistusoikeudet merkitsivät sekä päällekkäisiä hallinto-oikeuksia samaan maahan että keskinäisiä velvoitteita – eivät poissulkevaa oikeutta myydä maata. Feodaaliset hallintamuodot muuttuivat

yksityiseksi maanomistukseksi vasta sitten, kun sotilaallinen kilpailu ajoi valtiot kasvattamaan veropohjaansa.³⁹ 1600- ja 1700-luvun Euroopan absolutistiset monarkiat eivät pystyneet määräämään alamaisiaan yhtä tehokkaasti kuin nykyiset pohjoismaiset demokraatit kansalaisiaan.

Käsitteet ovat tutkimuksen kalaverkossa verkon silmiä, joihin tarttuu juuri niiden kokoista saalista. Ylikattava käsite ei lopulta tavoita oikeastaan mitään erityisesti. Mutta verkonsilmät voi kuroa myös liian ahtaiksi. Jos pidetään kiinni siitä, että keskiajalla esiintyi vain säätyjen ja kaupunkien vahvistettuja erioikeuksia ja vapauksia, ei tavoiteta ”vapauden” alan laajentumista kohti sitä, millaisena se alettiin käsittää kansansuvereniteettioppien aikana. 1400-luvun Italian kauppakaupungeissa patriisien ja etuoikeudettomien kaupunkilaisten taistelussa viljakapinat ja työtaistelut olivat vähemmistönä, sillä enimmäkseen niissä oli kysymys poliittisista äänioikeustaisteluista työnantajien harvainvaltaa vastaa. Firenzen Arte della Lana, tekstiiliteollisuuskorporaatio, yhdisti taloudellisen ja poliittisen vallan. Vapaus, josta taisteltiin, muuttui keskiajalta uuden ajan alkuun säätyerioikeuksista monikossa ja kullekin erikseen (*libertas*) universaaliksi vapaudeksi (*liberta*), jolla arvioitiin olevia oloja: sen avulla voitiin kuvitella asioiden olevan toisinkin.⁴⁰

Yleiskäsitteitä ei pidä luulla realiteetin kuvauksiksi yksi yhteen. Pariisin Marais’n viljatuotemarkkinat 1730–1760-luvuilla näyttävät nykykatsannossa selvältä ylisäätelyltä. Hintojen kontrolloimisella (*police des grains*) pyrittiin varmistamaan tasahintaisen leivän saatavuus säätelemällä markkinoiden vedätystä. Vuonna 1848 perustettu optiokauppapaikka Chicago Board of Trade ja 1990-luvun bulkkituotepörssi varmaan sitten ovat vapaiden markkinoiden malli? Todellisuudessa Pariisin käytännöt tulevat vastaan Chicagossakin.⁴¹ Jos käsitettä, tässä tapauksessa ”vapaita markkinoita”, käytellään tietyn ajanhetken merkityksen perusteella ikään kuin käsitteen luonnollisena määritelmänä, nähdään edeltävä historia ideaalityypin vastakohtana – pimeänä aikana. Kuitenkaan markkinoiden ideaalityyppi ei ole käytännössä toteutunut missään ilman markkinoita avaavaa ja avoinna pitävää politiikkaa, ja jatkuvuudet sääteilykäytännöissä voivat osoittautua niiden katkoksia suuremmiksi. Taloudellisia resursseja on aina jaettu myös vallan, epätaisisesti jakautuneen informaation ja sääntöjen säätelyn kautta.

Heuristiset dikotomiat ja periodisoinnit katkovat jatkuvia prosesseja. Esimerkiksi jonkun ihmisryhmän stereotyyppi vastaa jotain piirrettä mutta keskiarvoryhmän voi rakentaa muidenkin kuin stereotyyppin

korostamien perinnöllisten ominaisuuksien varaan. Tyypittely riippuu käyttötarkoituksesta.⁴² Esimerkiksi hindunationalismin pyrkimys puhdistettuun, alkuperäiseen hindulaisuuteen ei ole kovin alkuperäistä vaan pikemminkin sekoitus saksalaista nationalistista romantiikkaa ja poliittista islamia. Meiji-Japanin (1868–1912) modernisaatio puolestaan merkitsi vanhan jatkamista uusin keinoin, jolloin länsimaista omaksuttiin toden teolla vain taloudellinen nationalismi suurvaltopoliittisen tasaveroisuuden saavuttamiseksi.

IHMISKÄSITYS: INTRESSIT VAI IDENTITEETIT?

Ovatko historian henkilöt historiantutkijalle rationaalisia pyrkyreitä vai irratiinaalisia alistujia? Modernia maailmaa määrittelee omien etujen taloudellinen laskeminen,⁴³ mutta käytännössä identiteetin ylläpitäminen ohittaa ilmeisen usein taloudellisen intressin. Joukkoon kuulumisen ensisijaisuus palautuu tosin sekin selviytymispaineisiin ja vastavuoroisuuteen. Laumaa tarvitsevan ihmisolennon pysyvä haaste on saada tunnustusta ja tuntea yhteenkuuluvuutta, vaikka puolustaisi omia yksilöllisiä etujaan.

Kulttuurin tehtävä on voittaa tietoisuus kuolemasta ja säilyttää merkitys katoavan yksilön jälkeenkin. Yksilö kuolee, mutta abstrakti kokonaisuus elää. Siksi valtion ja kansakunnan ruumis tai uskontokunta voi tuottaa niin syviä kiintymyksen tunteita, että yksilö uhraa oman elämänsä niiden jatkuvuuden hyväksi. Pienuus, erillisyys ja haavoittuvuus ylitetään kuvittelemalla suuri kollektiivi, joka edustaa itseä ja sisältää kaiken.⁴⁴ Kollektiivisten identiteettien korostuminen vaaran ja paineen alla sekä niihin kiinnittymisen mekanismit eivät suinkaan perustu psykoanalyttisiin teorioihin. Ryhmänmuodostuksen mekanismit tulevat biologiasta, varhaisesta kiinnittymisestä ja laumakäyttäytymisestä, mutta biologia tai psykologia eivät vielä määrää nuoria miehiä taistelemaan resursseista ryhmätunnusten alla. Ryhmähakuisuutta lisäävä syy on olemassaolotaistelun koveneminen. Taloudellinen tai sosiaalinen syykään ei vaikuta kaikkien kohdalla samalla tavalla kaikissa oloissa.⁴⁵ Lajiperimän ja yksilöhistorian tyypillisiä reaktiotapoja kannattaa tarkastella käytettävissä olevina rakennuspalikoina.

Ihmiset voivat toimia taloudellisten etujensa vastaisesti pysyäksään koossa ihanteiden ja yhteenkuuluvuuden tunteen avulla. Yksilö kokee

koherenssia, jos hän ymmärtää tilanteen, voi vaikuttaa siihen ja saa identiteetille vahvistusta siitä, että on oikealla paikallaan ja tietää mitä tehdä. Maailma toimii ennustettavasti, eikä yksilökään koe olevansa ”vialla”.⁴⁶ Mutta toisinaan kontrollin kokemus luodaan keinoilla, jotka näyttävät olevan ristiriidassa itsensäilytystavoitteen kanssa.

Italialaisten välinen sisällissota Mussolinin kukistumisen jälkeen vuosina 1943–1945 ihmetyttää, kun huomioon ottaa kansan enemmistön sotaväsymyksen. Claudio Pavone (1920–2016), italialainen moraali-historioitsija, selittää jälkijätöisen sotimisen puhdistautumiseksi ja kontrollin palauttamisen yritykseksi. Enemmistö kansasta koki olevansa heitettyä itseä suurempien voimien armoille vailla mielekästä päämäärää ja keinoja vaikuttaa kohtaloonsa. Sotimisen jatkumiseen liittoutuneiden ja Saksaa vastaan kääntyneen marsalkka Pietro Badoglio hallituksen puolella, partisaaniryhmissä tai Salon fasistihallituksen riveissä johtivat lojaalisuus, valat, ryhmähenki, voittojen korjaaminen, nuorten seikkailunhalu, tarkoituksen hakeminen ja kollektiivinen katumus. Monien mielestä italialaisten piti itse ansaita vapautensa eikä saada sitä länsiliittoutuneilta. Vastarinta siis palautti toimijuuden tunnon (kontrollimotiivi). Uusi yhteinen tarina punoutuisi vapaustaistelusta, sillä *Risorgimenton*, Italian 1800-luvulla toteutetun yhdistymisen, luoma kansallinen identiteetti oli jäänyt pahasti puolitiehen vanhojen eliittien säilyessä ja monarkian omiessa nationalistisen kannanousun. Fasistit puolestaan taistelivat vielä fasismin kaaduttuakin pestäkseen pois tappionsa häpeän ja lykätäkseen mielekkään maailmansa luhistumista. Sisällissodan molempia osapuolia elähdytti puhdistautumismotiivi ja pettureiden rankaiseminen. Rankaistavan petoksen kohteet vaihtelivat ryhmäkohtaisesti, mutta itse kullakin osapuolella kysymys oli persoonallista koherenssia tukevasta poliittisesta ideasta.⁴⁷ Pavonen esimerkit yksilöiden itsetutkiskelusta vuonna 1943 kertovat, ettei ihminen elä ainoastaan leivästä vaan myös identiteeteistään.

Vaikka toiminta vastoin omia etuja kutsuu esiin psykodynaamisia selityksiä itsetuhoisesta käyttäytymisestä ja itserankaisusta, palaset asettuvat monesti kohdalleen jo pelkällä intressiselityksellä. Historian henkilöiden käyttäytyminen kirkastuu vähemmän irratiionaaliseksi, jos se selitetään sopeutumiseksi keskimääräisiin ympäröiviin elin-ehtoihin. Tappion uhka vaikuttaa ihmisen psyydessä enemmän kuin voiton mahdollisuus, koska esihistoriallisten ihmisten ei kannattanut luopua vähistä varmuuksistaan epävarman tulevaisuuden toivossa.⁴⁸

Valintavaihtoehtojen rekonstruoiminen auttaa ymmärtämään ihmistä enemmän kuin heidän luonnekuvansa.

Yksilöpsykologian selitysvoimaa rajoittaa myös se, että yksilöt ovat verkostojensa luomuksia ja heitä nostavat ja laskevat yhteiskunnalliset suhdanteet. Josif Stalin oli epäilemättä vainoharhainen johtaja jo väkivaltaisen lapsuutensa vuoksi, mutta salaliittolaisten ja provokaattoreiden riskialttiissa elämänpiirissä epäilevä tyyppi jäi myös parhaiten henkiin. Vainoharhaisillakin oli vihollisensa, niin myös bolševikkieliitillä. Stalin piti puoluetta, turvallisuuselimiä ja armeijaa varuillaan puhdistamalla tänään eilisen puhdistajat ja vaihtamalla puolueen linjaa, josta poikkeaminen oli kohtalokasta. Potentiaalisen syrjäyttäjän valta-asema ei päässyt vakiintumaan Stalinin alaisena. Isä aurinkoinen toimi käyttämällä arvaamatonta väkivaltaa pelotteena juuri niin kuin slummin jengijohtaja tai koulunpihan kiusaaja. Pelko ja rangaistukset pitivät Neuvostoliittoa koossa, ja ulkoisen pakon hellitettyä kannusteiltaan keho sosialistinen talous alkoi luhistua.⁴⁹ Stalinia ei olisi ollut ilman järjestelmän rakenteellisia ehtoja, ja stalinismi sai nuo rakenteet toimimaan.

Keisari Gaius Caligula (vallassa 37–41) on tavattu populaarihistorioissa esitellä mielipuolena, joka nimitti konsuliksi hevosensa. Caligulan vaarallinen lapsuus vallantavoittelijaksi uumoillun sotapäällikön Germanicuksen poikana tuotti traumatisoivia kokemuksia: arvostetun isän menetys ja omaisten mestaaminen horjuttivat varmasti pojan perusturvallisuutta. Mutta *princepsiksi* päästyään Caligula saattoi hallita turvattomuuttaan pitämällä omaa ympäristöään epävarmuudessa. Siihen oli kuitenkin myös järjestelmän rakenteeseen liittyviä syitä. Senaatin patriisivut juonittelivat tasavallan loppuaikojen tapaan kenen tahansa hallitusta vastaan. Juliusten ja Claudiusten valta ei vielä ollut vakiintunut itsevaltiudeksi, sillä heitä pidettiin yhä vain patriisiperheinä vertaistensa joukossa. Caligulan julkea julistautuminen jumalaksi ja hevosen nimitäminen arvovirkaan rikkoivat senaatin perinteitä ja nöyryyttivät mahdollisia kilpailijoita kansan silmissä. Jumalan rooli palveli sekin valtion koossapysymistä eikä vain *princepsin* omaa suuruudenhulluutta: uhkaamalla juutalaisia keisarin kuvan tuomisella Jerusalemin temppeliin Caligula kiristi tuon maailmankolkan kapina-alttiit alamaisensa sietämään valtiota korostavaa kulttia, joka vallitsi toisaalla valtakunnassa.

Keisarin tuhlaavaisuus voidaan sekin nähdä vallantäyteyden osoittamisena. Kerskakulutus tuli joka tapauksessa sotimista halvemmaksi. Caligulan mestauttamat muutamat kymmenet henkilöt kuuluivat

kaikki kilpailevaan ylimystöön. Tästä näkökulmasta terrori oli panos-tuotossuhteessa optimoitua eikä vain *princepsin* kieron luonteen purkauksenomaista ilmaisu. Sadismiinkin liittyi ehkä teinipojan poseerausta mutta myös pelotteen ylläpitoa. Paradoksaalista kyllä, rauhaton Caligula oli vaikutuksensa osalta yksi sisällissodan jälkitilan rauhoittajista. Tasavallan viimeinen vuosisata oli ollut lähes yhtäjaksoista sisällissotaa, sillä vallantavoittelijat kykenivät kokoamaan etenkin provinssien prokonsuleina tasavahvoja armeijoita. Nyt valtion voimankäyttömonopoli vakiintui. Juliusten ja Claudiusten hallitessa pinnan alla kytenyt kaaos korvattiin puolessa vuosisadassa omaisuuden suojalla, reilumalla verotuksella ja yleisellä järjestyksellä, jossa asemiesjoukkioit eivät enää ryöstäneet ketä vain. Lopulta tasavallan paluu alkoi kansan silmissä kangastella yhtä pelottavana kuin anarkia.⁵⁰ Stalinin ja Caligulan esimerkit muistuttavat, että patologisen yksilön nousua kannattaa lähteä avaamaan pikemminkin tilanteen rationaalisista valintamahdollisuuksista eikä niinkään yksilön patologisoivasta taustasta. Tyranni ei nouse valtaan eikä pysy vallassa vain omalla pyrkimyksellään. Siksi on hedelmällisempää jäljittää erilaisten valtalähteiden kulloisiakin kompromisseja ja tarkastella hallitsijoitakin lähinnä vain tasapainoilemassa valtalähteiden välillä. Yksilö on siis jossain mielessä verkostonsa tuote. Myös tavallisten kansalaisten normipaineet mahdollisine ristiriitoineen saadaan parhaiten selville siitä, keihin ja kuinka paljon he ovat olleet yhteydessä.

HISTORIA EI VAIN KERRO IDENTITEETTIENTEN YLLÄPITÄMISESTÄ VAAN VOI ITSEKIN PALVELLA SITÄ

Jos maailma kerran kohdataan merkityksinä, historian tutkimusta on vaikea erottaa identiteettien luomisesta ja ylläpidosta. Tiede voi toimia myös ahdistuksenhallintajärjestelmänä, jonka abstraktiot suojaavat liian päällekkäyiltä vaikutelmilta ja hämmentäviltä tunteilta.⁵¹ Kivettyneet metaforat houkuttelevat vähitellen uskomaan, että abstraktit pelkistykset edustavat pysyvää olemusta ja ovat sellaisinaan olemassa. Niitä ei nähdä väliaikaisina, itseään korjaavina työkaluina. Teoreettiset kiistat jopa matemaattisessa taloustieteessä käydään metakertomuksista, jotka myyttien tavoin vastaavat kysymykseen perimmäisestä hyvästä ja pahasta.⁵² Uskomukset ja oletukset järjestyvät usein koherenteiksi ja lujasti

koossa pysyviksi kokonaisuuksiksi.⁵³ Maailmaa organisoivat käsitteet hylkivät vastakkaista todistusaineistoa siksi, että ne tukevat käyttäjiensä identiteettiä eivätkä vain tiedonhankintaa. Lahkojen odottamat maailmanlopun, kommunistinen yhteiskunta tai täydellisen tehokkaat markkinat ovat antaneet odottaa itseään, mutta utopian viipyminen on voitu selittää toteutuksen heikkouksilla ja ulkopuolisilla väliintulijoilla. Näin itse teoria on aina pelastunut. Kertomusta jäsentävät käsitteet sisältävät perusoletuksia siitä, kuinka maailma ja ihminen toimivat. Reaalimaailman esimerkit selitetään aina parhain päin ja sopeutetaan vallitsevaan maailmankuvaan.⁵⁴

Tarkoitushakuinen järjely jonkin kognitiivisen riitasoinnun sovitamiseksi maailmankuvan järjestelmään perustuu minäkuvan ylläpitämiseen: maailmankuvan uhkaaminen hälyttää samalla lailla kuin hylkäämisuhka. Maailmankuvan vahvistaminen taas antaa aivokemiallisesti saman palkinnon kuin ihmisten suoma hyväksyntä. Samanmielisyyttä näyttämällä vahvistetaan kuulumista suojaavaan joukkoon. Mitä enemmän tieteellistä koulutusta ja matemaattisen päättelyn kykyä vastaajilla on yhdysvaltalaisissa mielipidekyselyissä, sitä suuremmiksi kasvavat demokraattien ja republikaanien näkemyserot ilmastonmuutoksesta, evoluutiosta ja kantasolututkimuksesta. Kyse ei ole jaosta valistuneisuuteen ja valistumattomuuteen vaan siitä, että koulutetumpi pystyy kehittämään hienostuneempia perusteluja maailmankuvansa tueksi.⁵⁵ Tieteen parissakaan aikansa eläneitä paradigmoja ei varsinaisesti kumota – niiden edustajat vain kuolevat vähitellen pois ja niiden perusoletuksia lakataan toistelemasta.

Historismiksi on kutsuttu velvoittavan kehitysajatuksen johtamista historiasta. Historian ”suunnalla” joko oikeutetaan olemassa olevaa järkeväksi tai sitten pyritään ylittämään nykytilaa kuvittelemalla sen toteutumattomia mahdollisuuksia. Historismilla on viitattu myös kansakunnan joksikin tulemistä tai yhteiskunnan kehityssuuntaa koskeviin visioihin, jotka usein ovat rakentamassa historian tutkimuksenkin juonta.

Suuret visiot ja päivästä päivään selviäminen arjen historiassa kelpaavat molemmat tutkimusaiheiksi jo sellaisinaan, mutta yhdessä ne luovat kiintoisia jännitteitä ja kontrasteja. Saksalainen historioitsija Karl Schlögel on tarkastellut vuoden 1937 Moskovassa kahta rinnakkain edennyttä prosessia: poliittisia puhdistuksia ja optimistisen lavastuksen luomista viisivuotissuunnitelmien edistysaskeleista kohti modernia ja

mukavaa elämää; aikalaiset kuvataan yhtä aikaa kollektiivisen unen ja yksilöllisen valvetilan kokijoina, kahden todellisuuden kansalaisina.⁵⁶

Rationaalinen valinta elämän suunnasta edellyttää riittävää tietämystä tekojen seurauksista. Useimmiten tämä riittävä informaatio puuttuu, toisin kuin taloustieteen puhtaista malleista. ”Perinteinen taloustiede sijoittaa uskomattoman älykkäitä ihmisiä uskomattoman yksinkertaisiin tilanteisiin, mutta todellista maailmaa kuvaa paremminkin tilanne, jossa uskomattoman yksinkertaiset ihmiset koettavat selvittää uskomattoman monimutkaisista tilanteista”, ironisoi UCLA:n ekonomisti Axel Leijonhufvud.⁵⁷ Silloin kun informaatiota on liikaa tai liian vähän, mallia katsotaan naapurilta.

Yksilön tahdonvapaus on toki olemassa mutta vain *veto*-oikeutena neuropsykologiseen prosessointiin. *Veto*-oikeus tarkoittaa tässä yhteydessä aivojen etuotsalohkon voimia vaativaa puuttumista tiedostamattomaan reagointiin. Painetilanteessa vapaa tahto voi kytkeytyä pois päältä: ärsykkeet kulkevat talamuksesta pelkokeskukseen ilman, että hippokampus välittää tapahtumia vertailevaan muistiin. Silloin ihminen toimii sisäistämiensä mallien mukaan ja ennakkoluulot korvaavat yksittäistapausten tutkimisen.⁵⁸

Kognitiivisessa mielessä tiedostamatonta tai esitietoista toimintaa kuvaavat vaikkapa sellaiset rajakäsitteet kuin luokka- ja säätykohtainen habitus: yksilö uusintaa asemaansa suhteessa toisiin valinnoillaan ja näkemyksillään, jotka perustuvat pikemminkin asemasta seuraavan toiminnan sisäiseen säännönmukaisuuteen kuin yksilöllisiin valintoihin. Habitusta rakennetaan myös tieteellisessä argumentaatiossa: retoriset kuviot auttavat argumentin perillemeno. Tulkintayhteisön taustaoletuksiin viitataan pudottelemalla arvovaltaisia nimiä. Viitteet kertovat, ettei tukeuduta vain fantasiaan, vaan anonymilla kerronnalla ja yltiömaltillisilla äänenpainoilla osoitetaan järjen alistavan kertojan intohimot ja itse todellisuuden ilmaisevan itseään hänen kauttaan.⁵⁹ Sosiologi Arlie Russell Hochschildin mukaan tieteellinen kirjoitustapa manifestoi järjen ylivaltaa suhteessa tunnereaktioihin. Vaikka ruumiinavaus saattaa herättää patologisissa tunnereaktioita, ne eivät saa näkyä avauksen lääketieteellisessä selostuksessa.⁶⁰ Historiantutkimuksessakin toteava tyyli vakuuttaa parhaiten. Se viestii kertojan aikuista itsesäätelystä: hän ei liikutu niistä intohimoista, jotka hänen tutkimuskohteitaan liikuttavat.

Kehitystarina jostakin johonkin on muistille tyypillinen keino jäsentää tapahtunutta. Tarinat raamittavat asiat mielekkääseen yhteyteen.⁶¹ Perustarinoita on olemassa vain rajallinen määrä. Edistystarina on ollut historiassa yksi suosituimmista skotlantilaisesta valistusfilosofiasta lähtien, kun taas tuhon näyt rappiosta myyvät hyvin silloin, kun on mennyt liian pitkään liian hyvin. Sankarin taistelu pahan voittamiseksi kertautuu roolituksineen (neuvonantajat, auttajat, petturit) myös muualla kuin fantasiakirjallisuudessa. Kansallinen historia, järjestöhistoriat ja yrityshistoriat tarvitsevat suurmiehiä ja -naisia, jotka laittavat asioita liikkeelle. Heidän uskomuksensa ja tarkoituksensa esiintyvät tarinassa voimallisempina kuin on mahdollista todellisuudessa, jossa pyrkimykset törmäilevät toisiinsa ja estävät mitään pyrkimystä toteutumasta aikomuksen mukaisena.

Narratiivisuuteen kuuluu henkilöimistä ja dramatisoimista, intentionaalisuuden ja toimijoiden vaikutuksen yliarvioimista suhteessa hallitsemattomiin tilannetekijöihin. Nokian menestystarinaa kerrottiin yrityksen johdon unelmatiimin viisaiden valintojen luomuksena, kun taas Nokian väistytminen markkinoilta sai pianikin selityksensä Jorma Ollilan johtamisvirheistä. Kertomuksen vaihtuessa Ollilan luonteenominaisuudet muuttuivat yhtäkkiä hyveistä puutteiksi. Ympäri maailmaa levinneet johtamisoppien *In Search of Excellence* -kaavat kertovat vain varmuuden tarpeesta kaaoksessa: tehokkaillakaan markkinoilla sijoitusammattilainen ei saavuta pysyvää menestystä, ja politiikan ennustajat osuvat oikeaan harvemmin kuin arpanoppa.⁶²

Narratiivi selittää aina poikkeamia tavallisesta. Kokonaiskuvan säröily vaatii selitystä. Narratiivisuus tietomuotona voi tosin uhmata vastakkaista todistusaineistoa säilyttääkseen mielekkään kehitystarinan.⁶³ Historioitsijan lähdekritiikki tosin auttaa häntä huomaamaan, että samoista tapahtumista on muodostunut erilaisia kertomuksia.⁶⁴ Mitä enemmän pohtii, sitä vähemmän uskoo näkemyksiinsä ja sitä vähemmän kokee uhkaksi vastakkaisen näytön. Pohdinta onnistuu parhaiten, kun on turvassa eikä koe stressiä: kognitiotutkimuksen termein ilmaistuna ajattelun integratiivinen kompleksisuus kasvaa.⁶⁵ Vaaran uhatessa on tarpeellista heti erottaa hyvät ja pahat, mutta ilmiön arvioiminen turvallisemmassa tilanteessa purkaa vastakohtia. Historiakiis-tojen äityminen oirehtii yleensä ajankohtaisista uhkista omaa arvoa

kohtaan ja kiistojen hellittäminen taas kertoo yksilöiden suhteellisesta turvallisuudesta nykyhetkessä.

Vaikka tosiasiat tunnustetaan, kertomustyyppi antaa niille merkityksen. Holokausti ei ollut universaali pahuuden paradigma vielä paljastuessaan kaikessa laajuudessaan vuonna 1945. Auschwitz merkitsi amerikkalaisille vain vahvistusta natsien julmuudesta historiallisena poikkeuksena, ja Neuvostoliitossa se taas tuki kertomusta fasismin uhreista etnisyyteen katsomatta. Sodan jälkeen ihmiskunta oli ainakin amerikkalaisten mielestä vapautettavissa pahasta kertomuksella voittoisasta taistelusta ja uudesta alusta – muutoinhan sotapönnistukset olisivat rauenneet tyhjiin. Juutalaiset Yhdysvalloissa ja Israelissa vaativat uhreja jättämään ghetot ja leirit taakseen luodessaan uutta miehekkään reipasta juutalaista, joka ei enää antaisi raahata itseään ghettoihin ja keskitysleireihin. Sodan jälkeen juutalaisia käsiteltiin lännessäkin etäisenä ryhmän. Joidenkin juutalaisten mielestä *Shoah* ei sallinut mitään esitystä eikä fiktiota. *Anne Frankin päiväkirjaakin* (1952) pidettiin sopimattomana, mutta teinit samastuivat sen päähenkilöön.

Filosofi Hannah Arendt sai paheksuntaa osakseen pohtiessaan pahan jokapäiväisyyttä Adolf Eichmannin, lopullisen ratkaisun logistiikkajohtajan, oikeudenkäynnin yhteydessä vuonna 1961. Paha ei ollutkaan mahtavuudessaan ylevää vaan tylsää byrokratiaa rajoittuneine näköaloineen. Sosiaalipsykologi Stanley Milgramin tottelevaisuuskokeet samoihin aikoihin tekivät selväksi useimmissa normaali-ihmississä piilevän valmiuden totella kokeenjohtajan määräyksiä ja antaa vaaralliseksi tiedettyjä sähköiskuja. Vasta myöhemmin on korostettu koehenkilöiden reaktioiden kirjoa ja vastustuksen esiintymistä. Yhtä kaikki äärimmäinen julmuus alkoi näyttää mahdolliselta muillekin kuin poikkeuksellisen pahoille ihmisille poikkeuksellisissa oloissa.

Juutalaisia pelastaneen krakovalastehtailija Oscar Schindlerin hahmo oli omiaan höllentämään pahuuden ja saksalaisuuden välistä merkityслиittoa, kun taas Vietnamin sodan julmuudet siviiliväestöä kohtaan näyttivät äkillisen brutalisoitumisen aivan mahdolliseksi myös amerikkalaisille. Viholliseen sijoitettu epäinhimillisuus palasi yleisinhimilliseksi piirteeksi. Toisessa maailmansodassa alkoivat kiinnostaa puhdistusten passiiviset sivustakatsojat ja vastapuolen siviiliuhrit pommituksissa.⁶⁶ Holokausti alkoi sekä rinnastua muihin suuriin julmuuksiin että absolutisoitua niiden mitaksi ainakin länsimaissa – yhtä kaikki se erkaantui historiallisesta kontekstistaan.

Historian perusnarratio on ollut edistyminen pimeydestä valoon tai kehittyminen yksinkertaisesta monimutkaiseen. Valistusfilosofi Nicolas de Condorcet (1743–1794) sai vaikutteita skottivalistuksen antropologisesta sivilisaatiohistoriasta ja uskoi 1700-luvun ihmiskunnan täydellistyvän, kunhan vain tiede oikaisee virheelliset käsitykset. Giljotiinin terä jakobiiniterroirin aikana iski optimistin pään poikki vastaanäyttönä ihmislajin toistuvasta tavasta toteuttaa suuria ihanteitaan.

Tragediamuotoisessa esityksessä päähenkilöt hoipertelevat tietään itseä suurempien voimien määrääminä ja sokaisemina, ja katsojassa samastuminen ja kauhistus puhkeavat esiin yhtä aikaa. Kun kauhua ei voi enää etäännyttää, siihen täytyy samastua aina uudestaan katarsiksen tuntemiseksi; holokaustin symbolisella välityksellä aika pysähtyi ikuisen paluuseen. Edistys voi yhä olla mahdollista, mutta on myös oltava tietoinen ihmisen kyvystä pahaan, jotta ei sorru illuusioihin historian vääjäämättömästä edistyksestä.⁶⁷ Otaksumat historian kehityssuunnasta toimivat historiantutkimuksen kannalta enintään hypoteeseina, jotka auttavat jäsentämään toteutunutta tarinaa. Loppu on empiriaa.

YLEISTYSTEN JA ERITYISYYKSIEN VUOROPUHELU

Yleinen ei selitä erityistä, mutta ilman yleistä teoriaa ei huomaa mitään erityistä. Teoriat auttavat pelkistämään ilmiöjoukosta yleisesti kiinnostavia teemoja ja jäljittämään vastavoimien dynamiikkaa. Tutkimustulokseksi ei riitä alkuoletusten kertaaminen johtopäätöksissä. Teoriat siitä, kuinka ihmiset tapaavat toimia tietyntyyppisissä tilanteissa, palvelevat heuristisina työkaluina eivätkä vielä ole tuloksia. Ne auttavat kuitenkin solmimaan aineistosta mielekkään syiden ja vaikutusten kudelman.

Parhaimmillaan käyttäytymistieteelliset teoriat johtavat hakemaan historiallisia ehtoja sille, miksi ne vaikuttavat niin kuin vaikuttavat tai jättävät vaikuttamatta jossain tilanteessa. Parasta historiaa olisi totaali-historia, jossa psykologiset kaavat ja taloudelliset rakenteet vaikuttavat instituutioiden, maailmankuvien, tilanteiden ja yksilöllisten ratkaisujen välityksellä. Ei ole olemassa mitään psykohistoriaa erillään muusta historiasta, yhtä vähän kuin on yhteiskunnasta irrallista taloutta. Historiantutkimus on ihmisten käyttäytymisen ymmärtämistä vaihtelevissa yhteyksissä.

Historian tekemät ”kokeet” auttavat myös tarkistamaan yleisiä teorioita. Historioitsija liikkuu oman aikansa tieteen yleistysten ja eri aikojen erityisyyksien välillä saamatta lepopaikkaa kummastakaan. Tulkintojen teoriapitoisuus ja niiden sidonnaisuus oman ajan käsitystapoihin kannattaa tiedostaa juuri silloin, kun uskoo selostavansa teorioista vapaana vain sen, miten asiat oikeasti tapahtuivat.

TEORIAM HISTORIAANTUTKIMUKSEN
TYÖKALUINA JA TUTKIMUSTULOKSINA

1. Siegel 1999.
2. Mann 2012, 740–774.
3. Fischer 2014, 218–228. Samaan aikaan, kun Einstein muotoili spesifiä suhteellisuusteoriaa materian vääristävästä vaikutuksesta tilaan, Picasso väänteli *Les Femmes d'Alger* (Oivononin naiset) -teoksessaan esiin ruumiit nähtynä samaan aikaan useammasta näkökulmasta, ikään kuin liike olisi vangittu yhteen otokseen.
4. Lakoff & Johnson 2003 [1980].
5. Arnheim 1997.
6. Analogiasta suhteuttamisena tuttuihin havaintotodellisuuden ilmiöihin ja sen rajoituksista tieteellisessä selittämisessä ks. Hempel 1966, 82–84; Sintonen 1984, 149–155.
7. Lappalainen 2002.
8. Kahneman 2011.
9. Berger & Hitzler 2010.
10. Heiskala & Virtanen 2011.
11. Dilthey 1968 [1910], 90–96.
12. Schütz 2007 [1932], 181–249.
13. Vrt. Piha & Rantala 2015.
14. Auletta & Jeannerod 2013, 10–14.
15. Kalela 1993a; Heiskala 2000; 2015; 2016, 30. Erilaisista hermeneutiikan lajeista luonnontieteiden vastapoolina ks. myös Schülein 1999, 160–162, 174–182.

16. Farrell 1996.
17. McKinnon 2006.
18. Sussman & Cloninger 2011; ks. myös McKinnon 2006.
19. Heiskala 2015, 244. Mirkka Danielsbackan mukaan taas nykyaikainen yhteiskunta, jossa naisilla on oma toimeentulonsa miehestä riippumatta, päästää esiin joitakin ikivanhoja tendenssejä, esimerkiksi matrilokaalisuuden: asutaan lähempänä vaimon kuin miehen sukulaisia. Tiedonanto 20.2.2018.
20. Motzkin 2011; Crews 2012; Häkkinen ym. 2015.
21. Herman 2001; Brown & Osterman 2012, 222–224.
22. Hempel 1966, 47–69.
23. Carroll 2016, 41, 91, 124–127.
24. Piketty 2014, 574–575.
25. Todellisuuden aktiivisesti tuottamisesta ja rajaamisesta ks. Schüle 1999, 168–173, 179–180.
26. Sintonen 1984, 154, 176–203.
27. Carroll 2016, 20–21, 43–44, 63–64, 79–83, 134, 143, 198–200, 227, 234, 295, 373–374, 382–384.
28. Siltala 2009.
29. Noro 2016, 123.
30. Heiskala 2015.
31. Ylikangas 1976.
32. Kortteinen & Tuomikoski 1998.
33. Kivivuori 2008, lainaukset sivuilta 375 ja 365.
34. Akerlof & Shiller 2009.
35. Volk ym. 2012, 270–288.
36. Parker 2013.
37. Parker 2013.
38. Danielsbacka 2013; Kivivuori 2013.
39. Teschke 2003.
40. Cohn 2008.
41. Thompson, Gauthier & Ikni 1988.
42. Berreby 2006.
43. Heiskala & Virtanen 2016.
44. Brown 1959.
45. Kesebir 2012.
46. Antonovsky 1979. Koherenssin määritelmä: *”The extent to which one has has pervasive, enduring though dynamic, feeling of confidence that one’s environment is predictable and that things will work out as well as can reasonably be expected.”* Siinä hallinnan tunteeseen yhdistyy toiveikkuus tulevaisuuteen nähden.
47. Pavone 2013.
48. Capra & Rubin 2011.
49. Conquest 2008; Rancour-Laferriere 1988; Mann 2013, 179–217.
50. Matyszak 2006.
51. Ks. esim. Böhme 2006.
52. Sedlacek 2011.
53. Carroll 2016, 116–117.
54. Kruglanski 2004; Webster & Kruglanski 1997; Tetlock 1994; Lerner & Tetlock 1999; Tetlock, Armor & Peterson 1994; Tetlock 2003.

55. Kahan 2013; 2016; Jost 2017; Junttila 2017.
56. Schlögel 2008.
57. Snowden 2004.
58. Panksepp 1998; Skitka ym. 2002; Roth 2001, 551–558.
59. Aro 1994, 38–62.
60. Hochschild 2012 [1983], 50.
61. Schank & Morson 1995.
62. Junkkari 2015; Liimatainen 2015.
63. McAdams 2006; McAdams, Josselson & Lieblich 2006.
64. Brunner 1996, 147–149.
65. Hibbing, Smith & Alford 2014; Côté & Levine 2008 [2002].
66. Saksalaiset epäoivivat omaksua uhrin roolia peläten vähättelevänsä sillä rikoksia mutta toisaalta he ovat selvästi työstäneet sukupolvien taakkaa suhteessa Israeliin, palestiinalaisiin ja fasismiin. Joidenkin mielestä he ovat pyrkineet universalisoimaan isovanhempien syyllisyyden fasismiksi ja syyttäneet israelilaisia vastaavasta julmuudesta. Historiasta esiin nostetut piirteet palvelevat uuden sukupolven pyrkimystä tasapainoon itsensä ja identiteettiensä kanssa, ks. esim. Aly 2009.
67. Alexander 2009.